

CYRIL MANGO

BYZANTIO

Η

ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΡΩΜΗΣ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ

7η ἀνατύπωση

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ

ΑΘΗΝΑ 2017

Τίτλος τοῦ πρωτοτύπου
Byzantium
The Empire of New Rome
Weidenfeld & Nicolson
London 1980

ISBN 978-960-250-003-3

© Για τὴν ἐλληνικὴ γλώσσα
Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα 1988, 2011

ΛΑΟΙ ΚΑΙ ΓΛΩΣΣΕΣ

“Όλες οί αὐτοκρατορίες πάντοτε κυβέρνησαν μιὰ πληθώρα λαῶν, καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία δὲν ἀποτελέσσει ἐξάιρεση. Ἄν οἱ πληθυσμοὶ τῆς ἦταν σὲ κάποιο βαθμὸ ἐνοποιημένοι, ἂν μεταξὺ τους ὑπῆρχε κοινὴ ἀποδοχὴ τοῦ κυρίαρχου πολιτισμοῦ τῆς αὐτοκρατορίας, τότε βέβαια δὲν θὰ ἦταν ἀνάγκη νὰ ἀφιερωθεῖ ἓνα κεφάλαιο σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα. Ὡστόσο, ἀκόμη καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς βυζαντινῆς περιόδου—ἤδη ἀπὸ τότε πού τὸ μεγάλο οἰκοδόμημα τῆς Ρώμης ἄρχισε νὰ ἐμφανίζει τὶς πρώτες του ρωγμὲς πρὸς τὸ τέλος τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶνα—τὰ διάφορα ἔθνη ὑπὸ τὴ ρωμαϊκὴ κυριαρχία ἐμφάνισαν τὴν τάση νὰ ἀκολουθήσουν διαφορετικοὺς δρόμους καὶ νὰ ἐπιβεβαιώσουν τὴν ἰδιαιτερότητά τους. Ἡ ἐξάπλωση τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, ἀντὶ νὰ γεφυρώσει αὐτὸ τὸ ρῆγμα μὲ τὴν εἰσαγωγὴ μιᾶς παγκόσμιας θρησκευτικῆς πίστεως, ἀντίθετα τὸ ὄξυνε. Πρέπει συνεπῶς νὰ ἀρχίσουμε μὲ τὸ ἐρώτημα: ποιοὶ ἦταν οἱ «Βυζαντινοί»; Στὴν προσπάθεια νὰ δώσουμε ἀπάντηση θὰ ἐπιχειρήσουμε μιὰ σύντομη περιήγηση στὴν αὐτοκρατορία, ἐξετάζοντας καθ' ὁδὸν τοὺς λαοὺς τῶν διαφορῶν ἐπαρχιῶν καὶ τὶς γλῶσσες ποὺ μιλοῦσαν. Ἡ ἐποχὴ ποὺ διάλεξα εἶναι περίπου τὸ 560 μ.Χ., ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνακατάληψιν ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ἰουστινιανὸ μεγάλου μέρους τῆς Ἱταλίας καὶ τῆς Βόρειας Ἀφρικῆς, καὶ ἀρκετὲς δεκαετίες πρὶν ἀπὸ τὶς μεγάλες ἐθνογραφικὲς ἀλλαγὰς ποὺ θὰ συνόδευαν τὴν κατάρρευση τοῦ Πρώιμου βυζαντινοῦ κράτους.

Μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι δὲν θὰ ἀπομακρυνόταν πολὺ ἀπὸ τὶς πόλεις, θὰ ἦταν ἀρκετὸ ὁ φανταστικός μας ταξιδιώτης νὰ γνωρίζει δύο μόνο γλῶσσες: ἑλληνικὰ καὶ λατινικὰ. Τὰ ὅρια τῆς ἐξάπλωσης τῆς καθεμιᾶς δὲν ἦταν παντοῦ ξεκάθαρα. Σὲ γενικὲς γραμμὲς πάντως θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι τὸ γλωσσικὸ σύνορο διέσχιζε τὴ βαλκανικὴ χερσόνησο ἀπὸ τὰ ἀνατολικὰ πρὸς τὰ δυτικὰ κατὰ μῆκος μιᾶς γραμμῆς ποὺ ξεκινοῦσε ἀπὸ τὴν Ὁδησσὸ (Βάρνα) στὸν Εὐξείνιο Πόντο καὶ κατέληγε στὸ Δυρρά-

χιο στην Ἀδριατική. Νότια τῆς Μεσογείου τὸ σύνορο χώριζε τὴ Λιβύη ἀπὸ τὴν Τριπολίτιδα. Μὲ ἐξαίρεση τὶς βαλκανικὲς χώρες, ὅπου ὑπῆρχε ἀρκετὴ γλωσσικὴ ἀνάμειξη, τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς αὐτοκρατορίας χρησιμοποιοῦσε ἀποκλειστικὰ τὰ λατινικὰ καὶ τὸ ἀνατολικὸ ἀποκλειστικὰ τὰ ἑλληνικά, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι αὐτὲς ἦταν οἱ γλῶσσες τῆς διοίκησης καὶ τῶν καλλιεργημένων ἀνθρώπων. Σχεδὸν ὅλοι οἱ μορφωμένοι στὴν Ἀνατολὴ ἤξεραν ἑλληνικά, ὅπως ὅλοι οἱ μορφωμένοι στὴ Δύση μιλοῦσαν λατινικά, ἀλλὰ ἓνα μεγάλο μέρος τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων δὲν μιλοῦσε οὔτε τὴ μιὰ οὔτε τὴν ἄλλη γλῶσσα.

Θὰ ἦταν ἀρκετὰ δύσκολο γιὰ τὸν ταξιδιώτη μας νὰ προμηθευτεῖ ἓναν ἐνημερωμένο ὁδηγό. Θὰ μπορούσε νὰ βρεῖ μιὰ ἀπλὴ ἀπαρίθμηση τῶν ἐπαρχιῶν καὶ τῶν πόλεων, ποὺ ὀνομαζόταν *Συνέκδημος* τοῦ Ἱεροκλῆ,¹ καθὼς καὶ μερικὰ προγενέστερα δρομολόγια ποὺ ἔδιναν τὶς ἀποστάσεις ἀνάμεσα στοὺς σταθμοὺς κατὰ μῆκος τῶν κύριων ἀρτηριῶν. Θὰ μπορούσε νὰ ἀντλήσει μερικὲς χρήσιμες ἀν καὶ πεπαλαιωμένες πληροφορίες ἀπὸ ἓνα βιβλιαράκι γνωστὸ ὡς *Expositio totius mundi et gentium*,² ποὺ γράφτηκε στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰῶνα: ἀλλὰ ἀν χρειαζόταν μιὰ συστηματικὴ μελέτη ποὺ νὰ συνδυάζει γεωγραφία καὶ ἐθνογραφία, θὰ ἔπρεπε νὰ πάρει στὶς ἀποσκευές του ἓνα ἀντίτυπο τοῦ Στράβωνα. Ἄν μπορούσε νὰ βρεῖ τὴ γεωγραφικὴ μελέτη (ποὺ τώρα ἔχει χαθεῖ) τοῦ ἀλεξανδρινοῦ ἐμποροῦ Κοσμᾶ τοῦ Ἰνδικοπλεύστη,³ θὰ ἀποκόμιζε ἴσως μικρὸ πρακτικὸ ὄφελος ἀπὸ αὐτήν. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ὁ ταξιδιώτης μας ἔμεινε ἱκανοποιημένος μὲ τὰ ἀτελῆ του ἐφόδια καὶ ὅτι ἀποφάσισε νὰ περιηγηθεῖ τὴν αὐτοκρατορία κάνοντας ἀρχὴ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ συνεχίζοντας κυκλικὰ, ὅπως οἱ δεῖκτες τοῦ ρολογιοῦ.

Ὅπως ὅλες οἱ μεγάλες πρωτεύουσες, ἡ Κωνσταντινούπολη ἦταν ἓνα χωνευτήρι ἐτερόκλητων στοιχείων: καὶ οἱ ἐβδομήντα δύο γνωστὲς ἀνθρώπινες γλῶσσες ἀντιπροσωπεύονταν σ' αὐτήν, σύμφωνα μὲ μιὰ σύγχρονη πηγή.⁴ Ἐπαρχιωτὲς κάθε εἵδους εἶχαν ἐγκατασταθεῖ ἐκεῖ ἢ πηγαينوέρχονταν γιὰ ἐμπορικὲς ἢ κυβερνητικὲς ὑποθέσεις. Ἀνάμεσα στοὺς δούλους ὑπῆρχαν πολλοὶ βάρβαροι. Πολλοὺς ξένους περιλάμβαναν καὶ οἱ στρατιωτικὲς μονάδες, ποὺ τὸν 6ο αἰῶνα ἀποτελοῦνταν εἴτε ἀπὸ βαρβάρους (Γερμανοὺς, Οὐνους καὶ ἄλλους) εἴτε ἀπὸ μερικοὺς ἀπὸ τοὺς πιὸ σκληροτράχηλους ἐπαρχιωτὲς, ὅπως ἦταν οἱ Ἰσαυροὶ, οἱ Ἰλλυριοὶ καὶ οἱ Θράκες. Λέγεται ὅτι κατὰ τὴ βασιλεία τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐβδομήντα χιλιάδες στρατιῶτες ἦταν στρατωνισμένοι στὰ σπίτια τῆς Κωνσταντινούπολης.⁵ Σύροι, μεσοποτάμιοι καὶ αἰγύπτιοι μοναχοί, ποὺ μιλοῦσαν λίγο ἢ καθόλου ἑλληνικά, συνέρρεαν στὴν πρωτεύουσα ὑπὸ τὴν προστασία τῆς αὐτοκρατείας.

ρας Θεοδώρας, έντυπωσιάζοντας τούς ντόπιους με παράξενα κατορθώματα άσκητισμού. Οί πανταχού παρόντες Έβραίοι κέρδιζαν τή ζωή τους ώς τεχνίτες ή έμποροι. Η Κωνσταντινούπολη είχε ιδρυθεΐ ώς κέντρο του λατινισμού στήν Άνατολή, και υπήρχαν άκόμη άνάμεσα στους κατοίκους της πολλοί Έλλυριοί, Έταλοι και Άφρικανοί, τών όποίων ή μητρική γλώσσα ήταν τά λατινικά, όπως ήταν και του ίδιου του αυτοκράτορα Ίουστινιανού. Έπιπλέον, πολλά έργα λατινικής φιλολογίας είδαν τώ φώς στήν Κωνσταντινούπολη, όπως ή περίφημη Γραμματική του Πρισιανού, τώ Χρονικό του Μαρκελλίνου και ό πανηγυρικός λόγος που άπεύθυνε ό Άφρικανός Κόριππος στόν Ίουστίνο Β΄. "Αν και τά λατινικά ήταν άκόμη άναγκαΐα στους νομικούς και σέ όρισμένες διοικητικές ύπηρεσίες, ή ζυγαριά έγερνε άναπόφευκτα πρós όφελος τών έλληνικών. Στο τέλος του θου αιώνα, καθώς βεβαιώνει ό πάπας Γρηγόριος ό Μέγας, δέν ήταν εύκολο νά βρεθεΐ στήν αυτοκρατορική πρωτεύουσα κάποιος που νά μεταφράζει ίκανοποιητικά από τά λατινικά στα έλληνικά.⁶

Άπέναντι από τήν Κωνσταντινούπολη βρίσκεται ό τεράστιος όγκος τής Μικρᾶς Άσίας, τήν όποία έχουν παρομοιάσει με λιμενοβραχίονα, κολλημένο στήν Άσία, που δείχνει πρós τήν Εύρώπη. Οί πιό άνεπτυγμένες περιοχές της ήταν πάντοτε οί παραλιακές, ιδιαίτερα ή δυτική πλευρά με τίς όμαλές πλαγιές και τώ εύκρατο κλίμα, κατάστικτη από ξακουστές πόλεις. Η άκτή κατά μήκος του Εϋξείνου Πόντου είναι πολύ πιό στενή και διακεκομμένη, ενώ στή νότια παραλία δέν υπάρχουν καθόλου όμαλές λωρίδες άκτῆς, με εξαίρεση τήν πεδιάδα τής Παμφυλίας. Οί παραλιακές περιοχές, έκτός από τώ όρεινό τμήμα τής Κιλικίας (Ίσαυρίας) όπου ή όροσειρά του Ταύρου φτάνει άκριβώς μέχρι τή θάλασσα, ήταν έξελληνισμένες για πάνω από χίλια χρόνια πριν από τή βασιλεία του Ίουστινιανού. Στόν Εϋξείνο Πόντο τώ όριο διάδοσης τής έλληνικής γλώσσας άντιστοιχοΰσε με τά σημερινά σύνορα άνάμεσα στήν Τουρκία και τή Σοβιετική Ένωση. Άνατολικά τής Τραπεζούντας και του Ριζαίου κατοικοΰσαν διάφοροι καυκασιανοί λαοί, όπως οί Ίβηρες (Γεωργιανοί), καθώς και οί Λαζοί και οί Άβασγοί: τούς δύο τελευταίους μόλις τούς είχαν πλησιάσει οί χριστιανικές ιεραποστολές. Η αυτοκρατορία επίσης διέθετε ένα έξελληνισμένο προγεφύρωμα στή νότια άκτή τής Κριμαίας, ενώ στο ύψηλό όροπέδιο τής κριμαϊκής χερσονήσου κατοικοΰσαν Γότθοι.

Έντελώς διαφορετικό από τίς παραλιακές περιοχές τής Μικρᾶς Άσίας είναι τώ έσωτερικό ύψίπεδο, όπου τώ κλίμα είναι τραχύ και μεγάλο μέρος τής γῆς δέν προσφέρεται για καλλιέργεια. Στήν Άρχαιότητα, όπως και στο Μεσαίωνα, τώ ύψίπεδο ήταν άραιοκατοικημένο και ή άστική ζωή

είχε σχετικά μικρή ανάπτυξη. Οί σπουδαιότερες πόλεις βρίσκονταν κατά μήκος τών κυριότερων αρτηριών, όπως ήταν ή λεγόμενη Βασιλική 'Οδός, πού ξεκινώντας από τή Σμύρνη και τις Σάρδεις, διαμέσου τής 'Αγκυρας και τής Καισάρειας, έφτανε στη Μελιτηνή· ή όδός πού συνέδεε τήν Κωνσταντινούπολη με τήν 'Αγκυρα μέσω του Δορυλαίου· και ή νότια όδός, πού εκτεινόταν από τήν 'Εφεσο προς τή Λαοδικεία, τήν 'Αντιόχεια τής Πισιδίας, τό 'Ικόνιο, τά Τύανα και, διαμέσου τών Κιλικίων Πυλών, ως τήν Ταρσό και τήν 'Αντιόχεια τής Συρίας. 'Η έθνολογική σύνθεση του ύψιπέδου δέν είχε υποστεί καμιά αξιόλογη μεταβολή για κάπου έπτακόσια χρόνια πριν από τήν έποχή του 'Ιουστινιανού. 'Ηταν ένα εκπληκτικό μωσαϊκό από γηγενείς λαούς και θύλακες έποίκων πού υπήρχαν από παλιά, όπως ήταν οί Κέλτες στη Γαλατία, οί 'Εβραίοι πού τους είχαν εγκαταστήσει στη Φρυγία και άλλοι κατά τήν έλληνιστική έποχή, και όμάδες Περσών άκόμη άρχαιότερης καταγωγής. Φαίνεται ότι πολλές από τις ιθαγενείς γλώσσες ήταν άκόμη ζωντανές τήν Πρώιμη βυζαντινή περίοδο: τά φρυγικά πιθανόν τά μιλούσαν άκόμη, μιá και εμφανίζονται σέ έπιγραφές μέχρι και τόν 3ο αιώνα μ.Χ., τά κελτικά στη Γαλατία, τά καππαδοκικά ανατολικότερα. Οί άτίθασοι 'Ισαυροί, πού είχαν έξαναγκαστεί νά ειρηνεύσουν με τή δύναμη τών όπλων περί τό 500 μ.Χ. και πολλοί από τους όποιους περιπλανιόνταν σέ όλόκληρη τήν αύτοκρατορία ως έπαγγελματίες στρατιώτες και περιοδεύοντες οίκοδόμοι, ήταν ένας λαός ξεχωριστός, και μιλούσαν τή δική τους διάλεκτο, συχνά χωρίς νά γνωρίζουν έλληνικά.⁷ Δίπλα τους, ώστόσο, στην πεδιάδα τής Κιλικίας, τά έλληνικά είχαν αποκτήσει βαθιές ρίζες, με εξαίρεση ίσως τις φυλές τής ένδοχώρας.

'Ανατολικά τής Καππαδοκίας, σέ μιá περιοχή όρεινή, βρίσκονταν μερικές άρμενικές έπαρχίες πού είχαν προσαρτηθεί στην αύτοκρατορία τó 387 μ.Χ., όταν ή Περσία και ή Ρώμη διαμοίρασαν μεταξύ τους τó βασίλειο τής 'Αρμενίας. Αυτές οί έπαρχίες από στρατηγική άποψη ήταν πολύ σημαντικές, αλλά παρέμεναν ουσιαστικά άνεπηρέαστες από τόν έλληνορωμαϊκό πολιτισμό και εξακολουθούσαν νά διοικούνται από ντόπιους σατράπες, μέχρις ότου ό 'Ιουστινιανός τους επέβαλε μιá καινούρια μορφή στρατιωτικής διακυβέρνησης. Τόν 5ο αιώνα οί 'Αρμένιοι απέκτησαν δικό τους αλφάβητο και άρχισαν νά δημιουργούν φιλολογία μεταφράζοντας έργα από τά έλληνικά και τά συριακά, πράγμα πού ένίσχυσε τó αίσθημα τής έθνικής τους ταυτότητας. 'Ετσι οί 'Αρμένιοι, πού έμελλε νά παίξουν άποφασιστικό ρόλο στη μετέπειτα βυζαντινή ιστορία, έδειξαν μεγάλη αντίσταση στην άφομοίωση, όπως και οί άλλοι λαοί του Καυκάσου.

'Ο ποταμός Τίγρης άποτελούσε σέ γενικές γραμμές τó σύνορο άνάμε-

σα στην Ἀρμενία καὶ τὴ Μεσοποταμία. Τρεῖς αἰῶνες κατοχῆς ἀπὸ τοὺς Πάρθους (ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνα ὡς τὴ ρωμαϊκὴ κατάκτηση περὶ τὸ 165 μ.Χ.) εἶχαν οὐσιαστικὰ ἐξαφανίσει ἀπὸ τὴ Μεσοποταμία καθ' ἕχγον τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ ποὺ οἱ Μακεδόνες βασιλεῖς εἶχαν τόσο σκληρὰ προσπαθῆσει νὰ ἐπιβάλουν. Τὴν περίοδο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει στὴ Μεσοποταμία μιλοῦσαν κι ἔγραφαν συριακά. Τὴ φιλολογικὴ μορφή τῶν συριακῶν ἀντιπροσώπευε ἡ διάλεκτος τῆς Ὑδεσσας (Urfa). Σὲ αὐτὴ τὴν «εὐλόγημένη πόλη», ὅπως καὶ στὴν Ἀμιδα (Diyarbakir), τὴ Νίσιβη (Nusaybin) καὶ τὴν περιοχὴ τοῦ Tur Ἀbdin, ἓνα ἰσχυρὸ μοναστικὸ κίνημα μονοφυσιτῶν ἐνίσχυε τὴν καλλιέργεια τῆς γλώσσας αὐτῆς. Ἡ Μεσοποταμία ἦταν μεθοριακὴ περιοχὴ: τὰ σύνορα ἀνάμεσα στὴν Περσία καὶ τὴ Ρώμη βρισκόνταν σὲ μικρὴ ἀπόσταση νοτιοανατολικά τῆς φρουριακῆς πόλης Δάρας, ἐνῶ ἡ Νίσιβη εἶχε παραχωρηθεῖ ἄδοξα στοὺς Πέρσες ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ἰοβιανὸ τὸ 363. Ἡ πολιτιστικὴ ἰδιαιτερότητα τῆς Μεσοποταμίας σίγουρα δὲν βοήθησε τὴν αὐτοκρατορικὴ διοίκηση σὲ μιὰ τόσο εὐαίσθητη περιοχὴ.

Ἡ κυριαρχία τῶν ἀραμαϊκῶν διαλέκτων, στὶς ὁποῖες ἀνήκουν καὶ τὰ συριακά, ἐκτεινόταν σὲ ὁλόκληρη τὴ Συρία καὶ τὴν Παλαιστίνη, μέχρι τὴν Αἴγυπτο. Ἐδῶ παρουσιάζεται ἓνα ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον φαινόμενο. Ὅταν ἰδρύθηκαν τὰ ἐλληνιστικὰ βασίλεια μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ἡ Συρία μοιράστηκε ἀνάμεσα στοὺς Πτολεμαίους καὶ τοὺς Σελευκίδες. Οἱ Πτολεμαῖοι, ποὺ ἀπέκτησαν τὸ νότιο τμῆμα τῆς χώρας, δὲν φρόντισαν καὶ πολὺ γιὰ τὴν ἐγκατάσταση ἐλληνικῶν ἀποικιῶν ἐκεῖ. Οἱ Σελευκίδες, ἀντίθετα, γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ βόρεια Συρία εἶχε ἀποφασιστικὴ σημασία, ἀκολούθησαν ἔντονα ἐποικιστικὴ πολιτικὴ. Ἰδρυσαν ἀρκετὲς καινούριες πόλεις, ὅπως τὴν Ἀντιόχεια στὸν Ὀρόντη, τὴν Ἀπάμεια, τὴ Σελεύκεια καὶ τὴ Λαοδίκεια, καὶ εἰσέγαγαν τὸ ἐλληνικὸ στοιχεῖο σὲ ἤδη ὑπάρχουσες, ὅπως τὸ Χαλέπι. Ἀπὸ τότε καὶ στὸ ἐξῆς ἡ Συρία βρισκόταν συνεχῶς ὑπὸ ἐλληνόγλωσση διοίκηση. Ὡστόσο, κάπου ἐννέα αἰῶνες ἀργότερα βλέπουμε ὅτι ἡ ἐλληνικὴ γλώσσα ὄχι μόνον ἦταν περιορισμένη στὶς πόλεις, ἀλλὰ κυρίως σὲ αὐτὲς τὶς πόλεις ποὺ ἱδρυσαν οἱ βασιλεῖς τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς. Ἡ ὑπαιθρος γενικὰ καὶ οἱ πόλεις ποὺ δὲν εἶχαν ἐλληνικὴ καταγωγὴ, ὅπως ἡ Ὑμεσα (Homs), ἔμεναν προσκολλημένες στὰ ἀραμαϊκά.

Δὲν φαίνεται πιθανὸ ἡ χρῆση τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας νὰ ἦταν πιὸ διαδεδομένη στὴν Παλαιστίνη ἀπὸ ὅ,τι ἦταν στὴ βόρεια Συρία, μὲ τὴν ἐξαιρέση ἐνὸς τεχνητοῦ φαινομένου, δηλαδὴ τὴν ἀνάπτυξη τῶν «Ἀγίων Τόπων». Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου καὶ μετὰ, κάθε περιο-